

Romportl, Simeon

Vývojové determinanty finitního slovesa v češtině

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 2000, vol. 49, iss. A48, pp. [81]-90

ISBN 80-210-2350-3

ISSN 0231-7567

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/101665>

Access Date: 17. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

SIMEON ROMPORTL

VÝVOJOVÉ DETERMINANTY FINITNÍHO SLOVESA V ČEŠTINĚ

Vývojovými determinantami rozumíme faktory mající formativní úlohu v genesi organických struktur a jejich substruktur. V jazykovědě se tohoto pojmu užívá zřídka (pracuje s ním G. A. Klimov). V evoluční nauce je však běžný, i když patří spíše k tomu jejímu historickému období, kdy teprve připravovala půdu velice specifickým výbojům biologickým, jmenovitě v oboru genetiky. Triumfální cesta biologie, vedoucí od funkčního genu přes jeho zhmotnění v teorii chromosomové až po biologii molekulární partikularisovala zájem obecné evoluční nauky a vzdálila ji od mnoha oborů nebiologických, které ji dříve spoluvytvářely a čerpaly z ní. Chceme-li proto zkoumat a poznávat vývojové zákonitosti jazyka, musíme se v jazykovědě vrátit k obecnějším pojmům Rouxovým, Weismannovým, Nägeliovým, Eimerovým, Schwannovým a de Vriesovým, kteří nedostatečnou probádanost stránky strukturní nahrazovali hlubokými analysami funkčními (atributem funkční zde rozumíme zřetel k fungování vývoje). Ostatně nám půdu připravili i jejich jazykovědní současníci – takoví jako A. Schleicher, J. Schmidt nebo mladogramatikové.

Pokud šlo o motivaci jazykového vývoje, rozlišovala a polarisovala ide. historicko-srovnávací jazykověda vývojové determinanty fonetické, svou povahou mechanické a svým účinkem diversifikující, a jimi vyvolané a na ně navazující vývojové determinanty účinkem unifikující, povahou pak podvědomě cílené, leč s omezeným rozsahem působnosti, které nazývala analogií. Odklon od evoluční problematiky jazyka nedovolil otázky evoluční stimulace a orientace propracovávat v obecné rovině, proto chceme-li kvalifikovat smysl vývoje verbi finiti v češtině, musíme vývojové události nazírat prismatem obecné evoluční nauky, obecné metodologie věd, filosofie a etologie. Do kontrárního protikladu nedeme stavět změny fonetické a analogické – ty se nám spíše jeví jen jako dva stupně na stejné polární poloose –, nýbrž procesy kausální a finální.

Žádný proces nemůže být exaktně charakterisován jinak než *poměrem* obou složek. Z praktických důvodů lze však charakteristiky procesů zjednodušit s přihlédnutím k dominanci složek, zvláště, chceme-li různé procesy srovnávat.

Nejvyšší, teoreticky absolutní míra finality je ve stylistice, nejvyšší míra kausalitity ve fonetice. Lze pak uvažovat o míře a způsobu omezení finality v syntaxi, slovotvorbě atd. Otázka, kterou chceme vymezit rámec našeho příspěvku, zní, jaký prostor je finálním determinantám ponechán v procesech vývoje morfologické sémiotiky finitního slovesa, vývoje, jenž je v hlavních obrysech ukončen. Proměn některých morfologickosémantických kategorií a jejich sémat si povšimneme jen marginálně a v rovině obecné se spokojíme konstatováním, že zde má finalita uplatnění bezprostřednější a dalekosáhlejší než v prostoru, který jsme si určili.

Metodologicky chceme, řečeno zjednodušeně, prokazovat finalitu neúčasti kausalitity na té které vývojové události, sekundárně také funkčně tvarovou konfrontací s jazykem, v němž kmenoslovná struktura verbi finiti svědčí o důslednějším uplatnění stejné orientace, jaké se ve svém vývoji poddává i sloveso české – při naprosté absenci shody ve vývojových *mechanismech* obou jazyků. Tímto druhým způsobem lze také posoudit míru evoluční relevance některých faktorů kausálních i charakter jejich interference s působením finálních determinantů.

Metodologicky indikována je konfrontace struktur českého slovesa se subparadigmaty ind. praes. act. a imper. act. v turečtině, neboť představují limitu, k níž příslušné subsystemy české prokazatelně konvergují. Paralelnost s turečtinou není patrná na první pohled, nenajdeme ji totiž vůbec v rovině hláskoslovné ani morfické, avšak zarážejícím způsobem se projeví v rovině tvaroslovné a kmenoslovné.

Ze syntetických tvarů verbi finiti se do současné češtiny zachovaly pouze formace ind. praes./fut. act. a imper. act. K nim můžeme ještě přičíst pomocné sloveso ve tvarech kondicionálu. Avšak pro úplnou kvalifikaci některých vývojových procesů bude nutno přihlédnout i k zaniklým syntetickým formacím ide. konjunktivu a optativu. Kromě toho bude pro srovnání třeba přibrat v úvahu některé procesy, jimž byly podrobeny perifrastické tvary ind. praet. a cond.

Pro reprezentaci kmenoslovného strukturování slovních tvarů i obecných tvarů zavedeme tuto symboliku: Pro kořen zavedeme řádový symbol R, pro thema, jež je fonetického původu, řádový symbol Th a pro koncovku řádový symbol D. Každá kmenoslovná část může být buď představitelkou sématu jediného kmenoslovného řádu – pak jí přísluší jediný z uvedených symbolů –, nebo dvou, popř. i více kmenoslovných řádů – pak jí přísluší symboly všech jí reprezentovaných kmenoslovných řádů integrované znaménky plus. Symboly jednotlivých kmenoslovných částí slovního tvaru budou v rámci tvaru pospojovány spojovníky. Stejně budou spojovníky *rozdělovat* slovní tvary konkrétní. Např. nes-e-te = R-Th-D, nes-u = R-Th+D. Subparadigma ind. praes. act. slovesa 1. třídy v době praslovanské můžeme reprezentovat takto:

nes- <i>o</i>	nes-e-me	R-Th+D	R-Th-D
nes-e-šb	nes-e-te	R-Th-D	R-Th-D
nes-e-tb	nes-o-tb	R-Th-D	R-Th+D.

Nejresistentnější vůči kausálním procesům, resp. jejich možným důsledkům je však slovesný typ *prosit*, proto na něm nejsnáze budeme moci pozorovat pů-

sobení tendencí finálních, zvláště sémiotických. Pro slovesa tohoto, ale i mnoha jiných vzorů musíme ještě zavést symbol Sk = kmenotvorná přípona. V minulém kmeni se Sk u sloves 4. třídy vzoru prositi vyskytuje v čisté podobě, srov. pros- i - l , vzorec $R-Sk-Sg$ (Sg = gramatická tvarová přípona), v kmeni ind. praes. act. se však Sk vyskytuje spojitě s thematem (kmenotvorná přípona $-i-$ je zde totiž dodatečně thematisována), srov. pros- i - te , vzorec $R-Sk+Th-D$, tvar 3. pl. pros- i (kmenoslovná část $-i$ je zde jen homonymní s $-i(-)$ v ostatních tvarech) má dokonce vzorec $R-Sk+Th+D$. Ve stadiu praslovanském má české sloveso prositi kmenoslovnou strukturu

proš- o	pros- i - me	$R-Sk+Th+D$	$R-Sk+Th-D$
pros- i - $šb$	pros- i - te	$R-Sk+Th-D$	$R-Sk+Th-D$
pros- i - tb	pros- $ętb$	$R-Sk+Th-D$	$R-Sk+Th+D$,

tedy obdobnou jako sloveso nésti: v 1. sg. a 3. pl. se Th a D signalisují spojitě jedinou kmenoslovnou částí, v ostatních tvarech jsou Th a D signalisovány dvěma *různými* kmenoslovnými částmi. Rozdíl je jen v tom, že ve 4. třídě je Th vždy signalisováno spojitě s Sk , které v ind. praes. act. sloves 1. třídy schází.

Kmenoslovné struktury českého slovesa konfrontujeme nyní s kmenoslovnou strukturou slovesa tureckého. Pro subparadigma ind. praes. act. má turecké sloveso tento universální model (universální proto, že tam časování není diferencováno do tříd):

yaz- $\dot{y}or-um$	yaz- $\dot{y}or-uz$	$R-,Th"-.,D_1"$	$R-,Th"-.,D_2"$
yaz- $\dot{y}or-sun$	yaz- $\dot{y}or-sunuz$	$R-,Th"-.,D_1"$	$R-,Th"-.,D_2"$
yaz- $\dot{y}or$	yaz- $\dot{y}or-lar$	$R-,Th"$	$R-,Th"-.,D_3"$.

Protože přípona $-iyor-$ není thematem podle původu, nýbrž podle funkce, a osobní přípony nemají charakter osobních koncovek, uvádíme je srovnatelnými symboly českými v uvozovkách. Je třeba si povšimnout, že u všech dosud citovaných subparadigmat obou jazyků se stává exponentem významů ind. praes. act. kmenoslovná část mezi kořenem a osobní příponou bez ohledu na svůj původ – u českých sloves první třídy je její původ fonetický, u č. sloves 4. třídy je $-i-$, dnešní $-í-$ od původu kmenotvornou příponou (tj. původně asi příponou slovtvornou), jejíž statut podržuje, a také u slovesa tureckého je $-iyor-$ zřejmě od původu příponou (pravděpodobně gramatickou – ale u slovesa tureckého od této okolnosti odhlížíme). Přípona $-iyor(-)$ však označuje nejen význam ind. praes. act., nýbrž také 3. sg., ale jen tehdy, nesignalisuje-li jinou osobu nebo číslo přípona „ D “ odpovídající naší koncovce. V turečtině je ještě třeba rozlišovat přípony osoby ($-um$, $-sun$ – symbol „ D_1 “), osoby a čísla ($-uz$, $-sunuz$ – symbol „ D_2 “; etymologicky jsou tyto přípony složené) a toliko čísla ($-lar$ – symbol „ D_3 “).

Poznámka: V tomto článku rozlišujeme mezi formacemi postulovanými rekonstrukcí hláskoslovnou (+), nebo typologickou (o). Kromě toho pracujeme s formacemi virtuálně reálnými (v). Dále rozlišujeme hranice kmenoslovných částí (–) a hranice fonémů (=).

Turecké sloveso nevede výlučnou příponu třetí osoby ani výlučnou příponu singuláru. Češtině, která má – jako dědictví po praindoevropštině – koncovky dvoukategorální, zákonitě schází v inventáři jen ta koncovka, která by signalisovala *kombinaci* třetí osoby a jednotného čísla. Pokud se význam slovního tva-

ru ind. praes./fut. act. od uvedené kombinace liší, byť to bylo *jen* v osobě nebo *jen* v čísle, musí mít slovní tvar koncovku pozitivní (považujeme za ni i takovou kmenoslovnou část, v níž jsou sémata osoby a čísla signalisována spojitě s významy thematu nebo thematisované kmenotvorné přípony, např. –u, –ou, –í, –ají). Ovšem předchůdkyně dnešní češtiny, která kdysi disponovala samostatnou koncovkou 3. pl., isolovala v této koncovce séma množného čísla od sématu třetí osoby: Finálním procesem motivovaným evidentně sémiotikou kmenosloví zbavilo se západoslovanské (i jihoslovanské) sloveso nejprve koncovky ⁺– ь signalisující 3. sg. Na základě mylné dekompozice eliminovalo pak segment s ní fonologicky totožný, leč kmenoslovně nesmyslný v koncovce 3. pl. ⁺– nts. Jenže na styku mezi thematem –o– a první z hlásek koncovky ⁺– nts proběhly tak dalekosáhlé řetězové změny fonetické (nasalisace –o– + –n= > o a na ni navazující oralisace o > ú, u sloves 4. třídy pak nasalisace –ī– + –n= > ě a na ni navazující oralisace ě > –ie > –í), že jimi bylo celé zakončení tvaru redukováno na rozsah jediné orální hlásky. Ta musela jako nevyhnutelně jediná kmenoslovná část pokrytá spojitě všech pět kategorií tvaroslovných: způsob, čas, diathesi, osobu a číslo. Kmenoslovně tedy nabyla řádu –Th + D (srov. Romportl, 1970, 34–41). Tím zanikla pro subparadigma jediná přiležitost ke konstituování jednokategoriální koncovky.

V perifrastických tvarech minulých nemá dnes pomocné sloveso jinou funkci než ukazatele osoby a čísla. Je tak ekvivalentem koncovky, nicméně zůstává celým slovem, a je odolnější proti možným procesům kausálním. Každý jeho tvar s kmenem přítomným si mohl uchovat identitu prakticky po celou historii, včetně tvarů 3. sg. a 3. pl., jež v inventáři jazyka zůstávají zachovány. Lze jím též volněji manipulovat. Proto je jeho distribuce signifikantní: Protože signalisaci čísla zajišťuje také přičestí (srov. skončil jsem : skončili jsme), není ani pro jeho absenci ve 3. pl. jiná indikace než sémiotická: bezpříznakovost sématu 3. osoby. Nicméně zůstává i pomocné sloveso býti v ind. praes. act. exponentem *obou* koncovkových kategorií, osoby i čísla. Svědčí o tom právě jeho užívání mimo funkci pomocného slovesa. Znamená to rovněž, že se v 1. a 2. osobě perifrastických tvarů exponenty čísla dublují (srov. Romportl, 1970, 55–59).

Ještě zajímavější jsou spisovné tvary kondicionálu. V nich pomocné sloveso *bylo* dekomponováno a jeho segmenty skutečně *byly* přehodnoceny v ukazatele jednokategoriální – buď osoby, nebo čísla. V ukazatele osoby byl po zániku jeru přehodnocen exponent času –ch(–) a s ním analogicky i původně synonymní –s (–); oba byly dle toho redistribuovány. Exponenty osoby (1. pl., 2. pl.) však byly rovněž přehodnoceny, a to v synonymní kontextově podmíněné exponenty jediného sématu množného čísla (příčemž rovněž dublují signalisaci plurálu zajišťovanou l-ovým přičestím). Krajní podřízení tvarů tendencím sémiotickým zde bylo umožněno tím, že se subparadigma pomocného slovesa kondicionálu, už netypické pro svou konjugaci aoristovou, dostalo do izolace. Pomocné sloveso zde však není jen ekvivalentem koncovek, nýbrž po přehodnocení svého kořene se stalo i ekvivalentem thematu, neboť signalisuje sémata conj. praes. act.

K thematisaci kmenotvorné přípony došlo poprvé u sloves 4. třídy, a to zřejmě v době dávné, kdy ji mohly zprostředkovat úměry s formacemi ide. kon-

junktivu (tyto úměry se prosadily u některých sloves 1. tř. a aktivisovaly se u sloves třídy třetí – viz níže), srov. ${}^{\circ}\text{pros-}\dot{\text{i}}\text{-tes}$, vzorec R–Sk+Th_č–D ($<{}^{\circ}\text{pros-}\dot{\text{i}}\text{-}\dot{\text{e}}\text{-tes}$, vzorec R–Sk–Th_č–D) : ${}^{\circ}\text{pros-}\dot{\text{i}}\text{-tes} = {}^{\circ}\text{ved-}\dot{\text{e}}\text{-tes}$, vzorec R–Th_č–D : ${}^{\circ}\text{ved-}\dot{\text{e}}\text{-tes}$, vz. R–Th–D, kde Th_č = konjunktivní thema. Později došlo rovněž k thematisaci –a– a –ě– sloves 3. třídy po stahování –a–je–, –ě–je– ($<{}^{\circ}\text{-}\dot{\text{a}}\text{-e-}$, ${}^{\circ}\text{-}\dot{\text{e}}\text{-e-}$), vz. –Sk–Th– > –á–, –ie–, vz. –Sk+Th–. Zde se už kmenotvorná přípona nethematisovala úměrou, nýbrž převzetím sémiotické odpovědnosti za celé syntagma typu –Sk–Th– v souvislosti s jeho monomorfematisací. Přechodně existovavší čisté indikativní thema –je–, –jo– (vz. –Th–) ovšem muselo vzniknout až jako oposice k dlouhému (původem zdvojenému) thematu konjunktivnímu ${}^{\circ}\text{-}\dot{\text{j}}\text{-}$, ${}^{\circ}\text{-}\dot{\text{j}}\text{-}$ (vz. –Th_č–), které muselo být do samohláskových kmenů zavedeno (už jako thema dlouhé) kmenoslovnou *analogií* podle prototypu ${}^{\circ}\text{ved-}\dot{\text{e}}\text{-tes}$. Na rozdíl od sloves tohoto prototypu (jde o slovesa 1. třídy s nesnadnou samohláskovou skupinou na švu kořene a koncovky ještě před vznikem thematu) muselo totiž u sloves 3. třídy příznakové thema konjunktivní *předcházet* vzniku krátkého thematu indikativního, neboť samohláskové kmeny, konjugované původně athematicky, nepotřebovaly a kvůli hiátu jen sotva mohly vytvářet bezpříznaková themata fonetická – jinými slovy neobsahovaly fonetickou determinantu geneze thematu. Také analogie s indikativními tvary sloves typu vésti zde pro různost fonotaktického složení sotva mohla být aktivní. Indikativní thema u sloves 3. třídy zřídila teprve úměra ${}^{\circ}\text{d-}\dot{\text{e}}\text{-}\dot{\text{a}}\text{-}\dot{\text{e}}\text{-tes} : X = {}^{\circ}\text{ved-}\dot{\text{e}}\text{-tes} : {}^{\circ}\text{ved-}\dot{\text{e}}\text{-tes}$. Původní formace athematické v této úměře působily rušivě (srov. ${}^{\circ}\text{d-}\dot{\text{e}}\text{-}\dot{\text{a}}\text{-}\dot{\text{e}}\text{-tes} : {}^{\circ}\text{d-}\dot{\text{e}}\text{-}\dot{\text{a}}\text{-tes}$), a proto většinou ustoupily synonymním strukturám s analogickým indikativním thematem (${}^{\circ}\text{d-}\dot{\text{e}}\text{-}\dot{\text{a}}\text{-e-tes}$). U sloves třídy čtvrté však byly athematické formace únosné, protože v nich kmenotvorná přípona –i– ztrácela slabičnost před konjunktivním thematem. V indikativu zde proto thema nevznikalo, ale kmenotvorná přípona –i– sama byla podrobena (toliko sémantické) thematisaci – tím, že v ní byla funkce thematu paradigmaticky indukována, srov. ${}^{\circ}\text{pros-}\dot{\text{i}}\text{-tes}$ (R–Sk–D) > ${}^{\circ}\text{pros-}\dot{\text{i}}\text{-tes}$ (R–Sk+Th–D).

U sloves 3. třídy uvedených typů však zůstaly i residuální tvary nestažené, které byly nejednoznačně vnímány a navíc vedly v českých nářečích k vnitroparadigmatické i meziparadigmatické diversifikaci. Fonetické změny –Vji > –Vji > –Vj (umějí > umějí > uměj) ve středočeském interdialektu napomohly posléze jednomorfematické interpretaci zakončení 3. pl. ind. praes./fut. act. (místo $\text{um-}\dot{\text{e}}\text{-}\dot{\text{j}}\text{-}$, $\text{d-}\dot{\text{e}}\text{-}\dot{\text{a}}\text{-}\dot{\text{j}}\text{-}$, vz. ${}^{\circ}\text{R-Sk+Th-D}$, vzniklo $\text{um-}\dot{\text{e}}\text{-}\dot{\text{j}}\text{-}$, $\text{d-}\dot{\text{e}}\text{-}\dot{\text{a}}\text{-}\dot{\text{j}}\text{-}$, vz. ${}^{\circ}\text{R-Sk+Th+D}$, ovšem této kmenoslovné struktuře skutečně předcházela struktura trojčlenná, avšak typu ${}^{\circ}\text{R-Sk-Th+D}$), takže tento tvar má u vzorů dělati a uměti i ve spisovném jazyce stejný kmenoslovný statut jako u vzoru prositi (a také trpěti). Tou dobou byl již ve spisovném jazyce dávno dotvořen profil imperativů na –j. V původně hiátovém spojení Vi (kmenoslovně =V–i, typu =V–Sg), kde –i představovalo imperativní příponu, ztratilo –i slabičnost a u příponových sloves vytvořilo spolu s kmenotvornou příponou klesavý diftong Vj typu –Sk+Sg(–) (Trávníček, 1935, 64–65). U vzoru kupovati, kde nedošlo ke kontrakci, zůstává ovšem interpretace reversibilní, protože se – přes různé slabičné členění – může cítit –uj(–) imperativní jako identické s –u–j= prezentním, srov. –u–j(–) (vz. –

Sk+Sg (-), nebo -uj(-) (vz. -Sk+Sg (-)). V první verzi se tedy j chová podobně jako u samohláskových kořenů, srov. hra-j(-) (vz. R-Sg (-)), srov. Romportl, 1970, 128–129.

Kromě uvedených případů 3. sg. a 3. pl. ind. praes. act. přiblížily se – až v době historické – sémiotickému typu kmenoslovné strukturace paradigmatické tvary 1. sg. ind. praes. act. sloves 4. a historické 3. třídy. Zakončení typu –Sk+Th+D u sloves vzorů prositi, trpěti (‘-ü < ‘-ö, popř. už ‘-i < ‘-ü < ‘-ö) a Sk-Th+D u sloves vzorů uměti, dělati (-ě-jü, -a-jü < -ě-jö, -a-jö, popř. už -ě-ji, -a-ji < -ě-jü, -a-jü < -ě-jö, -a-jö) byla nahrazena skupinou –Sk+Th-D (-í-m u sloves vzorů prositi, trpěti, -ie-m > -í-m u sloves vzorů uměti, -á-m u sloves vzorů dělati). Formování těchto zakončení bylo vedeno analogií: intraparadigmaticky (tj. vertikální analogií) bylo převzato thema z ostatních tvarů subparadigmatu, transparadigmaticky, tj. analogií horizontální, byla dosazena koncovka –m z 1. sg. subparadigmatu sloves athematických. Koncovka –m se tak mohla sekundárně rozšířit jen proto, že se ještě někde v jazyce dochovala. Kmenoslovné části syntetických slovních formací nemohou totiž vzniknout invencí, mohou se jen analogicky dosazovat, ovšem třeba i poté, co byly proměněny působením hláskových (fonetických) zákonů, nebo mohou zanikat. Nejvyšším možným stupněm kmenoslovné invence je mylná dekompozice a na ni navazující analogie.

Koncovka –m, vzniklá zánikem jeru v primární koncovce –mъ < *-mi sloves athematických, se po této úpravě způsobené procesem hláskovým, a tedy kauzálním, vlastně vrací na místo, kde se osobní a numerická koncovka reprezentovaná jedinou hláskou –m původně kdysi vyskytovala náležitě, protože praiide. tvar konjunktivu, z něhož vznikl psl. tvar 1. sg. ind. praes. act. sloves thematických, přibíral ve větvi, ze které se vyčlenila praslovanština, koncovku sekundární: *-ō-m > *-a-m > -o – obecně *-Th-D > -Th+D, po přehodnocení tvaru v indikativ –Th+D. Vznikl tím tedy útvar stejného kmenoslovného typu jako ve 3. pl.

Díky tomu, že je v něm zahrnut apel, má imperativ sklon nabývat formálních rysů vybízejícího citoslovce. Těchto jeho universálních tendencí si všímá i odborná literatura (např. Kopečný, 1958, 24, 89, 110). Analyticky se uvedená tendence často projevuje tím, že se ke kořeni nebo k thematickému či příponovému kmeni připojuje částice exhortativně citoslovečného původu. Nevýhodou je zde okolnost, že se interjekcionální charakter formace s exhortativní partikulí může stírat, jakmile partikule ztratí etymologický nexus se svou archetypickou interjekcí. Mnohem významnější je ovšem rovněž frekventovaný *synthetický* projev téže tendence: základní imperativní tvar, tj. 2. sg., se redukuje na holý kořen, čímž sám nabude úsečnosti vybízejícího citoslovce. Interjekcionální vnímání takové formace je pak prakticky nezvratné. Prostřednictvím exponentu majícího často jen rozsah jediné slabiky bývají – v nejtýpictejších případech – takovými tvary spojitě s významem lexikálním presentována všechna sémata gramatická. Setkáváme se s tím opět v jazycích turkotatarských, ale také např. v praiide. a v té či oné míře v mnoha jazycích indoevropských.

Je příznačné pro češtinu, že ač ide. imperativ nezdědila, přece postupně přispůsobila formace, jimiž byl ve slovanštině nahrazován, kmenoslovným schématům pro něj adekvátním a typickým. Český imperativ se přetvářel z praslo-

vanské podoby optativní, vyznačující se příponami *-i/-ě-* pro 1. a 2. tř. a *-i/-i-* pro třídy ostatní, v podobu specificky imperativní bez těchto přípon. O interferenci procesů kausálních, resp. o jejich synergii byla už řeč výše. Povšimněme si ještě toho, že imperativ, podobně jako ind. praes./fut. act., implikuje rovněž sémata osoby a čísla – nikoli třetí, nýbrž druhé osoby sg. Jiná osoba nebo číslo musejí samozřejmě být signalisovány dvousématickou koncovkou. Tento princip zachovávají i jazyky, ve kterých se imperativ citoslovci nepřipodobnil – uveďme třeba řečtinu nebo latinu, jež tvoří imperativ od thematického kmene. Absencí imperativního sufixu i přípony pro osobu a číslo se opět vyznačuje tuřečtina.

Závěrem předkládáme srovnávací tabulku všech těch tvarů českého slovesa a slovesa tureckého, o kterých jsme pojednávali.

turecké sloveso	české sloveso
ind. praes. act.	ind. praes. act.
1. sg. yaz- <i>ı</i> yor-um	1. sg. pros- <i>ı</i> -m
2. sg. yaz- <i>ı</i> yor-sun	2. sg. pros- <i>ı</i> -š
3. sg. yaz- <i>ı</i> yor	3. sg. pros- <i>ı</i> (R-Sk+Th)
1. pl. yaz- <i>ı</i> yor-uz	1. pl. pros- <i>ı</i> -me
2. pl. yaz- <i>ı</i> yor-sunuz	2. pl. pros- <i>ı</i> -te
3. pl. yaz- <i>ı</i> yor-lar	3. pl. pros- <i>ı</i> (R-Sk+Th+D)
imperativ	imperativ
2. sg. yaz	2. sg. pros (R+Sg)
2. pl. yaz-un (uz)	2. pl. pros -te (R+Sg-D)

Ze srovnání s paradigmaty praslovanskými je patrné, že se kmenoslovná stavba českého slovesa podstatně přiblížila kmenosloví jazyka, s nímž je srovnávána. Toto konstatování přesto může mít heuristickou cenu jen potud, pokud se prokázalo, že se příslušné proměny odehrávaly z popudu finální determinanty sémiotické. Totéž ovšem platí o shodách starších. Heuristicky cenná může tedy u každé shody být jen průkaznost, že je sémiotického původu.

Finální sémiotická determinanta se v oboru syntetického tvarosloví projevuje dvěma protichůdnými tendencemi: přibližováním k sémiotické elementárnosti a využíváním možností paradigmaticky k ekonomisaci kmenosloví. V oboru syntetické flexe rozumíme sémiotickou elementárností specialisovanost, jedno-jednoznačnost kmenoslovných částí, jež je také podstatou aglutinace. Systém se tomuto cíli přibližuje už tím, když dosahuje větší rovnoměrnosti v rozložení funkcí na kmenoslovné části nebo když nově rozděluje funkce přehodnoceného slovního tvaru (např. bychom). Intencím tohoto cíle odpovídají v češtině přesuny morfologické sémiotické funkčnosti na thema a s ním i na thematisovanou příponu, dekompozice koncovky 3. pl. ind. praes./fut.act. v praslovanštině, restituování koncovky *-m* v 1. sg. a synthese a zmiňované přehodnocení kmenoslovných částí aoristu pomocného slovesa ve tvarech kondicionálních (konjunktivních) a jejich přeměna na části jedнокategorijní.

Intencím ekonomisace kmenosloví odpovídá využívání skrytých kontradiktorních protikladů v paradigmatické kategorii. Takovýto sémiotický cíl může sám být dostatečným stimulem k anulování exponentu a přesunu jeho funkce na

jiný exponent. Právě za takovýchto okolností se znaková funkce přeorganisována způsobem optimálním: obecně se absencí specifického exponentu vyjadřují sémata bezpříznaková, např. v indikativu a konjunktivu se tak vyjadřuje séma třetí osoby (u proměn 3. pl. musíme spíše rozumět intenci než způsobu a výsledku – osvětlují ji i perifrastické tvary praes. a cond., kde nepůsobí nebo je minimalisováno pouto kmenoslovné), tj. osoby pojmenovaného podmětu, speciálně pak u imperativu séma osoby a čísla jednoho osloveného adresáta, při absenci imperativní *přípony* (Sg) se zase kmenoslovní speciálně podřizuje snaze napodobit interjekci (v tomto posledním případě však nelze v češtině vyloučit synergickou úlohu kausálních procesů hláskoslovných a na ně navazující analogie – srov. zánik vokaličnosti koncového -i po samohlásce ještě v době předhistorické). „Nulové exponenty“, kde pozitivní exponent zanikl působením procesů kausálních, nesou pečeť uspořádání náhodného, např. přech. min. nes-θ nebo gen. pl. substantiv feminin a neuter žen-θ, měst-θ, kde „nula“ „signalisuje“ významy příznakové.

Finální determinanta působící v mezích morfologické sémiotiky může operovat pouze typovými kmenoslovnými částmi. V tomto rámci může mít expresi bezprostřední nebo zprostředkovanou specifickými instrumenty: redistribucí kmenoslovných částí, jejich dekompozicí nebo syntesí, popř. opětou redistribucí, dále zdvojeními a prostředky rytmickými a akcentuačními. Stejně instrumenty má k dispozici pro kmenoslovné části, které kausální determinanta fonetická přiměla k transformaci. Bezprostředně se může sémiotická determinanta vyjádřit jednak anulováním kmenoslovné části, jednak přesunem odpovědnosti za určitá sémata z jedné kmenoslovné části na jinou (při nezměněném výrazu), popř. novým rozdělením odpovědnosti v případech, kdy byl celý slovní tvar morfologickosémanticky přehodnocen, např. přičestí l-ové po převzetí preteritální funkce nebo aorist slovesa býti konstituování perifrastického kondicionálu. Partikulárně pak může sémiotická determinanta jednotky zasažené kombinatorními změnami fonetickými s jednotkami nezasaženými funkčně ztotožnit, nebo funkčně nezototožnit, např. absenci thematu s přítomností krátkého thematu (srov. předсловanské *es-tes, *nes-e-tes, nebo naopak italské *es-tes : *es-e-tes, kde formace s krátkým thematem má význam konjunktivní, srov. lat. estis : eritis) nebo krátké thema s dlouhým thematem (*es-e-tes, *ved-ē-tes, nebo *nes-e-tes : *ved-ē-tes).

Finální sémiotická determinanta může dosáhnout i výsledků paradoxních, jestliže její exprese vstoupí do sféry působnosti některé (antagonistické) z determinant kausálních, neboť ty se projevují bez ohledu na důsledky. Kromě toho nutno počítat i s inercí produktů působnosti různých determinant (pořadí kmenoslovných částí, fysiognomie slova atd.), samu determinantu sémiotickou nevyjímajíc, jak o tom svědčí např. ide. tradice dvoukategorijní koncovky. Nezkresleným projevem finální sémiotické determinanty v českých tvarech VF je jednak citovaná přestavba struktury pomocného slovesa kondicionálu (týká se i kořene by(-), zde však jde už o přeměnu morfologických kategorií, o níž byla řeč v úvodu) a přehodnocení jeho kmenoslovných částí, jednak zánik koncovky 3. sg., v imper. pak 2. sg. Zánik 3. pl., byt' zmatečný, je už překryt výsledky

změn fonetických. Zánik přípony imperativní zase měl fonetický precedens u sloves samohláskových, takže metodologické zásady zde nedovolují asertivitu. Přesuny funkce na thema vděčí při nejmenším za svou produktivitu genesi thematu u sloves samohláskových, zprostředkované ještě ide. konjunktivem. Genese tvarů konjunktivních však už přesáhla rámec sémiotiky, protože začala přehodnocením významu elementárních thematických formací (krátkých) s platností indikativní ve formace konjunktivní (čes–e–tes: R–Th–D > R–Th_c–D). Sémiotická determinanta však navázala opakováním (dloužením) thematu a později prosazením úměry. Pokud jde o analogii při restituci –m v 1. sg. ind. praes./fut. act., je na místě pochybnost, zda je instrumentem finality. Odůvodňuje ji omezenost rozsahu působnosti této analogie (pouze –iem, –ám jako viem, dám).

Přes interferenci procesů kausálních (včetně případů jejich metodologicky rušivého synergismu) je na tvaroslovném vývoji verbi finiti v češtině patrný trvalý vliv determinanty sémiotické. Tvaroslovným strukturám verbi finiti v češtině je inherentní sémiotická finální determinanta synthetisujícího typu. Jejím působení může na různě dlouhou dobu klást odpor inerce (tradice) systému a mohou ji paralyzovat krátkodobé silně expresivní determinanty kausální, ale nemůže být eliminována. Její působení je nezkrácené a rychlé tam, kde jí okolnosti dovolí, aby se projevila přímo, tj. bez prostřednictví instrumentů či mediátorů, např. úměry. Trvalý charakter její přítomnosti kontrastuje s efemérností různých determinant kausálních.

LITERATURA

- DOKULIL, M.: Tvoření slov v češtině 1. Teorie odvozování slov. Nakl. ČSAV, Praha 1962, 264 s.
- ERHART, A.: Indoevropské jazyky. Srovnávací fonologie a morfologie. Academia, Praha 1982, 261 s.
- ERHART, A.: Das indoeuropäische Verbalsystem. UJEP, Brno 1989, 172 s.
- FILIPČENKO, A. Ju.: Evoljucionnaja ideja v biologii. Nauka, Moskva 1977, 228 s.
- KLIMOV, G. A.: Očerok obščej teorii ergativnosti. Nauka, Moskva 1973, 264 s.
- KOPEČNÝ, F.: Základy české skladby. SPN, Praha 1958, 336 s.
- ROMPORTL, S.: O aspektech typologické klasifikace českého slovesa (zejména z hlediska imperativu). SaS 30, 1969, s. 125–137.
- ROMPORTL, S.: Struktura gramatické složky slovesných tvarů určitých v češtině. Academica, Praha 1970, 156 s.
- ROMPORTL, S.: Aktuálnost poznatků o jazycích ergativního typu. SaS 37, 1976, s. 121–134.
- ROMPORTL, S.: Kořeny a smysl biologického myšlení v jazykovědných pracích Augusta Schleichera (1821 – 1868). LF 112, 1989, s. 8–23.
- ROMPORTL, S.: Jazykovědné idiosynkrasie a zděděná tabu v ontologii jazyka. (Nad odkazem Augusta Schleichera). In: SPFFBU, A42, 1994, s. 7–14.
- SCHLEICHER, A.: Die deutsche Sprache. Stuttgart 1860, 3. vyd. (dle druhého doplněného). Gotta, Stuttgart 1874.
- ŠLOSAR, D.: Slovo tvorný vývoj českého slovesa. UJEP, Brno 1981, 163 s.
- TRAVNÍČEK, F.: Historická mluvnice československá. Melantrich, Praha 1935, 446 s.

EVOLUTIONARY DETERMINANTS OF THE FINITE VERB IN CZECH

The manner how evolution laws operate in language has been explored within the subsystem of the morphology of the Finite Verb in Czech. The object matter has been limited to the area of semiotics. The older concept of determinant has been used for formative factors of a constant orientation. The polarised attributes final (determinant), and causal (determinant) are used to qualify them. The hierarchy of the competence of the final determinants and the causal ones is thoroughly examined.

The methodology consists in preferring evolutionary events governed by a single determinant or by very few ones, as well as in the confrontation with a non-cognate language that has a similar structure of the Finite Verb, as the Czech, but a quite different history of the process of its shaping.

The main part of the paper represents a factography. At the end the area of the final semiotic determinants is characterised, as well as their aims, the spheres of their immediate influence, their contingent instruments, and their conflicts with other determinants (the semantic one on the one hand, the causal ones on the other hand).

Simeon Romportl
Slovanské nám. 1
612 00 Brno